

Následující studie Jelínkova představuje vlastně podrobnější tematický plán pro rozsáhlou, dvojsvazkovou monografii *Dějiny českého jazykového purismu od obrození po současnost*. V prvním svazku bude vyložena teorie jazykového purismu a budou podány jeho zevrubné dějiny od počátku českého národního obrození, druhý svazek přinese co možná úplný slovník puristických příkazů a zákazů (v každém hesle bude uveden původce zákazu, jeho přejímatelé, provedena analýza jejich argumentace a konečně citován autor, který zákaz odvolal).

Celoživotní zájem o stylistiku a jazykovou kulturu takřka předurčoval brněnského lingvistu MILANA JELÍNKU (*1923) ke zpracování dosud opomíjeného tématu, jímž je fenomén českého jazykového purismu. Plán na přípravu monografie pojal již na počátku tzv. normalizace, kdy byl zbaven možnosti přednášet (1969) a později vůbec jakkoli působit na filosofické fakultě brněnské university (1971). Náhradní zaměstnání našel pak v Ústavu pro jazyk český ČSAV, až do svého penzionování (1983) se však mohl věnovat vytčenému úkolu jen v míře velmi omezené. V osmdesátých letech jej také od tématu odváděla intenzivní účast redakční a organizační na vydávání brněnských samizdatů. V roce 1970 uveřejnil Jelínek programaticky zaměřenou studii „O českém purismu a antipurismu“ ve sborníku *O české literatuře a jazyce* (Praha, s. 192–220), následujícího roku vyšla jeho přednáška „O českém purismu“, konaná v rámci Letní školy slovanských studií (LŠSS, viz bibliografii na konci článku). Když potom již nemohl publikovat pod svým jménem, vydal pod vypůjčeným jménem O. Ševčíka článek zaměřený na teoretické otázky purismu (viz tamtéž) a pod jménem J. Balhara sérii menších článků s puristickou tematikou v brněnském časopise *Universitas* (1982–1986).

Během 90. let (přesněji poté, co ukončil v roce 1992 funkci rektora Masarykovy university, do níž byl zvolen po převratu 1989) uveřejnil k tématu celou řadu dílčích i souhrnných článků. Kromě titulů, které autor sám uvedl v připojené bibliografii, jsou to zejména:

- „Kultura jazyka a kultura řeči“ ve sborníku olomoucké konference *Spisovná čeština a jazyková kultura 1993* (Praha 1995, s. 31–40);
  - „Germanismy v novodobé spisovné češtině“ (*Přednášky a besedy z XXX. běhu LŠSS*, Brno 1997, s. 30–44);
  - „O novodobém českém jazykovém purismu a jeho ztroskotání“ (sborník *Sociolinguistica Slovaca 3*, 1997, s. 153–163).
- Mezinárodních aspektů purismu se týkají články:
- „Neoddalujme uměle spisovnou češtinu a slovenštinu“ (sborník *Českoslovenství–středoevropanství–evropanství 1918–1998*, Brno 1998, s. 422–429);
  - „O některých puristických tendencích v kultuře spisovné slovenštiny“ (sborník *Brněnská slovákistika a česko-slovenské vztahy*, Brno 1998, s. 29–40);
  - „Kam směřuje česká jazyková kultura: k evropeizaci, či k purismu?“ (*Přednášky a besedy z XXXIII. běhu LŠSS*, Brno 2000, s. 65–76);
  - „Jazykový purismus jako falešný nástroj k posilování národní identity“ (sborník *Slovenské jazykovedné spoločnosti*, v tisku).
- Z článků věnovaných dílčím otázkám uveďme ještě:
- „Boj o kompozita ve spisovné češtině“ (*Přednášky a besedy z XXXI. běhu LŠSS*, Brno 1998, s. 21–31);
  - „Václav Ertl jako kritik jazykového purismu“ (sborník *Filosoficko-přírodovědecké fakulty Slezské university v Opavě*, v tisku);
  - „O Hattalově Brusu jazyka českého“ (pro bratislavský sborník k jubileu prof. J. Horeckého, v tisku).

Protějškem zde otištěné studie je rozsáhlejší (cca. 90 stran), poněkud jinak pojatá práce *Purismus in der Entwicklung der tschechischen Sprache*, kterou autor letos napsal na žádost prof. K. Trosta z university v Řezně.

Novodobý český jazykový purismus a jeho překonání

MILAN JELÍNEK

Vymezení purismu a jeho počátky v češtině

Spisovná čeština patří k evropským jazykům, které byly ve svém vývoji od počátku 19. stol. vystaveny silným puristickým zásahům do spisovné normy. Obecně je možné purismus definovat jako „soubor hledisek regulujících kodifikaci a kulturu spisovného jazyka podle ideálního modelu čistého jazyka eliminováním prvků, které jsou s tímto modelem v rozporu“ (O. Ševčík 1974/1975, s. 56). S touto definicí lze vystačit, ale pro přesnost připojuji ještě definici, kterou navrhl autor zatím nejteoretičtější monografie o purismu, Kanaďan George Thomas: „Purismus je projev snahy části jazykové komunity (nebo nějaké její skupiny) uchránit jazyk nebo očistit ho od domnělých cizích prvků nebo jiných prvků považovaných za nežádoucí (včetně prvků majících původ v nářečích, sociolektech nebo stylech příslušného jazyka). Může být zaměřen na všechny jazykové roviny, ale v první řadě míří na slovní zásobu. Především však je purismus aspekt kodifikace, kultivace a plánování spisovných jazyků.“ (Thomas 1991, s. 12)

V češtině se vedle internacionálního termínu *purismus* rozšířil ještě domácí termín *brusičství*, a to zřejmě podle jazykové příručky J. Konstance *Lima linguae Bohemicae, to jest Brus jazyka českého* (1667). Někteří jazykovědci se pokusili využít této dvojice termínů k rozlišení teoreticky fundované péče o čistotu jazyka od víceméně diletantských snah o jazykovou správnost, která by zajistila vývoj jazyka bez cizích vlivů a zároveň jazyk očisťovala od cizích prvků již přijatých (viz zejména K. Hausenblas 1951, s. 42). Soudím, že dějiny novodobého českého purismu takové rozlišení nepotvrzují. Ostatně u většiny puristů a také jejich kritiků se uplatňují termíny *purismus* a *brusičství* vedle sebe bez rozlišení.

Silný vliv purismu na kodifikaci a kultivování spisovné češtiny lze vysvětlit geopolitickou situací Čechů, která byla nejpozději od 13. století ještě zkomplikována rozsáhlou německou kolonizací. Nejstarší projev purismu máme doložena u Jana Husa, který ve svém *Výkladu viery, desatera Božieho prikázania a modlitby Páně* (1412) káral Pražany, že mluví napůl česky a napůl německy. Hus zde uvedl řadu německých slov, která pronikla z němčiny do české pražské mluvy, a doporučil jejich nahrazení slovy českými. Uveďme alespoň tři z nich. Před slovem *mantlík* má Čech dávat přednost slovu *pláštiek*; Hus považuje slovo *mantlík* za německé, ačkoliv má českou zdobňovací příponu *-ík* a navíc německé slovo *Mantel* pochází z latinského *mantellum*, znamenajícího ‘přikrývku’. Také slovo *knedlík* se Husovi znelíbilo a místo něho navrhl slovo *šiška*. Slovo *Knödel* je rakousko-bavorského původu, ale s jeho etymologickým výkladem jsou značné potíže. Šťastnou ruku

neměl Hus při výběru zavrženíhodných výrazů se slovem *pancier*. To sice ukazuje na něm. *Panzer*, ale němčina převzala toto slovo ze staré francouzštiny (*pancier*). Hus doporučil místo něho *kruneř*, ale to je pravděpodobně také německého původu. V. Machek je spojuje se starohornoněmeckým slovem *brunna* (z toho vzniklo naše *brnění*), ale přiznává, že počáteční *k-* ve slově *krunýř* je nejasné (viz *Etymologický slovník jazyka českého*, 1997, s. 298). Dodejme ještě, že Hus v různých svých textech počeštuje některé termíny latinské: místo *advent* píše *příští*, místo *kapitola hlavizna*, místo *lucerna svietnic* aj.

Jinak je purismus obyčejně součástí historizující ideologie. Stav spisovného jazyka v minulosti se tu stává vzorem pro současnost, která je charakterizována jako období úpadku jazyka. (Idealizace minulosti se netýká jenom jazyka, ale všech stránek života společnosti.) V češtině se začal historizující purismus silněji projevovat až v době obrozenské, kdy bylo třeba rychle připravit spisovný jazyk pro komunikační funkce, které v období baroka ztratil. Návrat k češtině veleslavínské a zejména k jazyku Bible kralické sledoval nejenom obnovení kontinuity kulturního jazyka, ale měl zároveň cíle unifikační. Zbavování jazyka prvků oblastních mělo posílit jednotu národa v českých zemích i na Slovensku. Zároveň můžeme obrozenský purismus, který se vyznačoval počešťováním odborné terminologie, chápat jako purismus prestižní. Měl být podán důkaz o tom, že čeština vystačí i v různých odborných oblastech se slovanými základy a afixy a že nepotřebuje terminologii internacionální. Protiněmecká obranná funkce se v českém purismu uplatnila až později – v poslední třetině 19. století.

Periodizace českého purismu

O periodizaci českého purismu se pokusil Miloš Weingart (1934, s. 22 n.) a jeho stanovisko lze celkem – s menšími korekturami – přijmout. Jako první období purifikace češtiny uvedl dobu Husovu, ale z tohoto období máme jen několik Husových návrhů na nahrazení německých slov českými a také několik neologismů, asi Husových, které se ve 14. století objevují místo běžných termínů latinských. Druhé období spojil Weingart s *Gramatikou* Jana Blahoslava z roku 1571. V ní je zřetelný purismus unifikační: Blahoslav, ač Moravan, odmítal řadu slov, kterými se odlišovala Morava od úzu českého, např. za „pěkné slovo“ považoval čes. *hlemejžd*, kdežto za „mrzuté“ [= ošklivé] mor. *slimák*; mor. výraz *peň* označil jako „ineptus“ [= nevhodný] na rozdíl od čes. *pařez* (s. 370). Blahoslavovi se nelíbily ani germanismy, i když se k nim choval poměrně velkoryse. Připomněl mluvu řemeslníků se slovy jako *štospaňky*, *verpaňky*, *pámy*, *šlaharně*, *hoblíky* a poznamenal, že na řemeslníky „jakož není se proč horšiti, tak také není jich proč následovati“ (s. 233). Vytkl Čechům, že užívají slova jako *hantuch* ‘ručník’, *hantlík* ‘rukavička’, *farkle* ‘sele’, a radil jim: „[...] kdož by měl domácího jazyku slova vlastní a pěkná, tuť by nenáleželo cizích vnášeti“ (s. 232).

Třetí období purismu označil Weingart jako jezuitské, protože v něm iniciativa k pečování o kulturní češtinu vyšla od dvou jezuitských autorů. O Kon-

stancovi jsme se už zmínili; zbývá připomenout příručku Matěje Václava Šteyera *Výborně dobrý způsob, jak se má dobře počesku psáti neb tisknouti* (1668). Té se pro její formu dostalo názvu *Žáček* (poučení o zušlechtěné češtině se zde podává tak, že učitel odpovídá žákovi na jeho otázky). Obě jezuitské příručky sice nabádaly k čistotě jazyka, ale dávaly spíše rady stylistické než rady k očišťování řeči.

Jiný ráz má období čtvrté, které Weingart označil jako barokní a které bylo charakteristické nezřízeným vytvářením neumělých neologismů. Patřil do něho už Václav Jan Rosa svou *Čechořečností* (1672) a uzavírají je dva smutně proslulí autoři českých gramatik Jan Václav Pohl a Maxmilián Šimek (z poslední třetiny 18. stol.). Asi by se měla obě období vývoje češtiny spojit do období barokního: jezuitské příručky sice nepřinášely neologismy, jimiž se nahrazovaly termíny řeckolatinské, ale v duchu doby nabádaly ke vznešenosti jazyka, zejména v literatuře s náboženskými tématy. Od doby Rosovy pak začíná vnučování umělé české terminologie, která je tvořena většinou bez znalosti slovtvorných zákonitostí. Uvedme alespoň několik příkladů z Rosovy mluvnice: *přetvářitelka* (= metafora), *dovtipílka* (= metonymie), *porozumitelka* (= synekdocha), *usmívka* nebo *usmívalka*, popř. *usmívatelka* (= ironie) atd.

Dobu obrození rozdělil Weingart na dvě období, páté a šesté. Zatímco až dosud šlo ve vývoji češtiny o nesystematické návrhy směřující hlavně k počešťování terminologie a zatímco toto novotaření ze značné části nerespektovalo ustálené slovtvorné vzory, od konce 18. století se tvoření nových slov mohlo opírat o znamenitou práci Josefa Dobrovského *Die Bildsamkeit der slawischen Sprache an der Bildung der Substantive und Adjektive in der böhmischen Sprache dargestellt* (1799). Páté období purismu označil Weingart jménem Dobrovského, ačkoli tento geniální lingvista sám tehdejšímu rozsáhlému nahrazování internacionálních termínů slovy domácími nepřál. Šesté období dostalo u Weingarta jméno Jungmannovo, a to právem. Jungmann rozvinul program obohacování češtiny novými výrazovými prostředky, které by umožňovaly překonat její téměř dvousetleté zaostávání. Je však třeba zdůraznit, že Jungmann sdílel od počátku 30. let s Dobrovským nedůvěru k masovému vytváření domácích termínů k termínům mezinárodním (mnohé dobové neologismy ani nezařadil do svého *Slovníku česko-německého* z let 1834-1839).

Také zde bych doporučoval, aby se o obou obdobích mluvilo jako o období jednom. Purismus tohoto obrozenského období není zaměřen protiněmecky, ba naopak, řada neologismů je tvořena podle německých sémantických a slovtvorných modelů (např. *cestopis* podle *Reisebeschreibung*, *chvalořeč* podle *Lobrede*, *vlastnoruční* podle *eigenhändig*). S trochou nadsázky lze tvrdit, že němčina nebo přesněji řečeno srovnávání s němčinou češtině pomáhalo, aby rychle dosáhla výrazové úrovně požadované tehdejší dobou. Purismus obrozenské doby má povahu prestižní: chce dokázat, že čeština nepotřebuje mezinárodní terminologii, dovede si vytvořit termíny vlastní. Teprve kolem poloviny století se přišlo na to, že počešťování odborných termínů nemůže české kultuře prospět.

Teprve v sedmém období, které Weingart umísťuje do poslední třetiny 19. století, se hlavním cílem puristických snah stalo očišťování češtiny od germa-

nismů a její ochrana před dalšími německými vlivy. Agresivní povaha českého brusičství má v tomto období živnou půdu v nabytém sebevědomí české společnosti a v jejím nacionalismu, který se utkával s nacionalismem německým. Z obrozenského období přetrvávají snahy o nahrazování mezinárodních lexikálních prvků prostředky domácími, ale většinou se nevytvářejí slova nová, jak tomu bylo za obrození, nýbrž se doporučují české prostředky už ustálené. Paradoxně byl český purismus poslední třetiny 19. století pod značným vlivem purismu německého, který se zrodil z nacionalismu německé společnosti v období kolem prusko-francouzské války 1870-1871. Německý purismus se ovšem obracel proti galicismům, kdežto český vymycoval především germanismy.

Německý purismus se lišil od českého tím, že důsledněji omezoval počet mezinárodních výrazů, které se do němčiny dostávaly ve značném rozsahu jako prvky původu latinského nebo řeckého přes francouzštinu. Přímý německý vliv na české brusičství dokládají zvláště příručky Fr. Bartoše. Je v nich citována více než desítky německých puristických příruček, mezi nimi především slovník D. Sanderse, kritické pojednání o „jazykových hříších“ Th. von Sosnoskyho a návod K. Frankeho, jak obnovit čistotu a bohatství německého jazyka využitím nářečního slovního pokladu. Jako příklady hodné následování uvádí Bartoš nová německá slova, kterými se nahrazují internacionální výrazy: *Schriftleitung* m. *Redaktion*, *Drahtnachricht* m. *Telegramm*, *Fernsprecher* m. *Telephon*, *Sonderzug* m. *Separatzug*, *Bankbruch* m. *Bankerott*, *Altverkäufer* m. *Antiquar* aj. Z německého příkladu pak vyvozuje pro Čechy závěr: „A tak i u nás, ba u nás tím více, čímž větší nebezpečí odevšad hrozí národnosti naší, tj. předkem a nejprve národnímu jazyku našemu, upřímná láska k národu napřed jevití se musí upřímnou láskou a šetrností k jazyku národnímu, neboť porušení jazyka národního jest porušením národnosti, jest chorobou národní, kteráž vyléčena býti musí, nemá-li národ sám stihnouti jistá smrt.“ (Bartoš 1891, s. XLIV-XLV)

Z období této brusičské vlny pocházejí desítky puristických příruček a článků, které byly sice napsány s vlasteneckým zanícením, ale vymyčováním výrazových prostředků v jazyce už ustálených spisovnou normu destabilizovaly. Nejvýznamnějším puristickým slovníkem tohoto období je *Brus jazyka českého*, vydaný Maticí českou poprvé v roce 1877 (2. vydání z r. 1881 je v podstatě přetiskem vydání prvního, kdežto 3. vydání z r. 1894 je značně přepracováno a počet nedoporučených výrazových prostředků je v něm silně rozhojněn). Autory tohoto *Brusu*, který vlastně až do prvního vydání Gebauerových *Pravidel hledících k českému pravopisu a tvarosloví* (1902) určoval český spisovný úzus, byli F. Š. Kott, J. Lepař, J. Niederle, V. Svoboda, K. Tieftrunk a V. Zelený. Všichni – kromě lexikografa Kotta – se zabývali převážně otázkami literárními, a proto jejich třídění výrazových prostředků na správné a závadné nese stopy diletantismu. Zpočátku s tímto kolektivem spolupracoval i Jan Gebauer, ale toho pak zaujaly otázky historické gramatiky a lexikologie a snad ho od další spolupráce odradil diletantismus kolegů. Pro odchylné názory svou účast předčasně ukončil také jazykovědec Martin Hattala, který pak vydal, téhož roku, kdy vyšel maticí *Brus*, svůj vlastní *Brus*

jazyka českého; věnoval se v něm ale spíše výkladu některých otázek kulturních a hlavně využil spisu k polemikám s řadou českých filologů. Z dalších brusů, které vyšly v poslední třetině 19. století, měly význam – kromě prací Bartošových – také příručky a články Fr. Bačkovského a pak filozofa K. Vorovky. Jiné puristické příručky – jmenujme alespoň práce J. Javůrka, F. C. Kampelíka, F. O. Mikeše, V. Praska – prozrazovaly diletantismus autorů a svou nejednotností vlastně diskreditovaly dobře míněné snahy o povznesení spisovné češtiny.

Jako osmé období vývoje českého purismu označil Weingart dobu, kdy měl vedoucí postavení v české jazykovědě Jan Gebauer. Tento mladogramaticky orientovaný vědec zřejmě došel k názoru, že jazykověda má důležitější úkoly než vyhledávat v češtině germanismy a vymýšlet za ně náhrady. Do středu zájmů lingvistiky se dostal výzkum staré češtiny. To ovšem neznamenalo, že se purismus zcela vytratil z programu tehdejší české jazykovědy a z oblasti zájmů české inteligence. Sám Gebauer si některé puristické předsudky uchoval. Například místo *obdivovati co*, které připomíná něm. *bewundern etwas*, radil užívat *obdivovati se čemu*; podle svědectví Jana Jakubce (1917) brojil proti slovesu *předávati* (= *übergeben*) a místo něho doporučoval sloveso *odevzdávati* nebo *postupovati*.

Deváté období v periodizaci vypracované Weingartem je vlastně pokračování období Gebauerova. Jeho počátek je spjat se založením *Naší řeči* v roce 1916 a s činností dvou významných Gebauerových žáků – Josefa Zubatého a Václava Ertla. Oba se zasloužili o odvolání řady puristických zákazů, nicméně ani oni nezůstali prosti některých předsudků z minulé doby. Zubatý např. odsuzoval jako germanismus slovesnou vazbu *platiti za někoho* (srov. *für j-n gelten*), stavěl se proti odvozeninám typu *bezodůvodný*, *bezúčelný*, složeniny jako *kovodělník* (*Metallarbeiter*) označil za „nádenické výrobky“, sloveso *obhospodařovat* (*bewirtschaften*) odmítl jako „hnusné novinářské slovo“ atd. Zhruba totéž platí o Ertlovi, ale rejstřík odmítnutých výrazových prostředků je u něho ještě rozsáhlejší. V člancích, které uveřejňoval v *Naší řeči*, pranýřoval slovesa *docílit* (*erzielen*) a *doznati změny* (*Änderungen erfahren*); ve výrazech předložkové povahy jako *následkem* nebo *v důsledku něčeho* (*infolge*), *na základě něčeho* (*aufgrund*), *v ohledu* nebo *ohledně něčeho* (*in Hinsicht*, *hinsichtlich*), *za účelem něčeho* (*zum Zwecke*, *zwecks*) viděl „dutě kancelářské formulky“; negativně se stavěl k různým kompozitům jako *jednoduše* (*einfach*), *libovůle* (*Willkür*), *ohleduplný* (*rücksichtsvoll*), *věrohodný* (*glaubwürdig*) apod. Jako germanismy odsoudil některé idiomy: *hráti roli* (*Rolle spielen*), *otevřené slovo* (*offenes Wort*), *v první řadě* (*in erster Reihe*) aj.

Weingart přiřazuje k devátému období ještě brusičskou činnost Jiřího Hallera, který se stal roku 1930 hlavním redaktorem *Naší řeči*. Soudím, že by bylo vhodnější Hallerovy zásahy do spisovné normy nespojovat s činností Zubatého a Ertla, přece jen převážně antipuristickou. Haller a jeho spolupracovníci totiž nejen přijali velkou většinu puristických „oprav“ spisovné češtiny z poslední třetiny 19. století, ale ještě tento repertoár značně rozšířili. Nevzali na vědomí ani ty změny v hodnocení řady spisovných prostředků, které vyplynuly z badatelské činnosti obou zmíněných jazykovědců. Zejmé-

na Haller dráždil autory literárních a společenskovedních textů kritikami, v nichž spisovatelům vytýkal hrubé jazykové poklesky, zvláště pak provinění proti čistotě jazyka. Přitom napadal jazykové prostředky, které ve spisovné češtině už pevně zakotvily a které byly svou povahou spíše evropeismy než germanismy.

Uvedme několik příkladů z oněch stovek zákazů a příkazů, které publikoval Haller. Asi mu nebudeme mít za zlé, že vymycoval „otevřené“ germanismy, které se usadily v konverzační češtině našich měst v dobách makaronského míchání obou jazyků. Vyslovíme zajisté souhlas s tím, aby slovo *fald* bylo nahrazeno *záhybem*, *fant* *zástavou*, *flastr* *náplastí*, *futro* *podšívkou* nebo v jiném významu *okenním*, popř. *dveřním rámem*, *gábl* *přesnádávkou* nebo *snídaní na vidličku*, *gyps* *sádrou*, *gicht* (*kicht*) *dnou* nebo *hostcem*, *háklivý* slovem *choulostivý*, *horna lesním rohem*, *kisna* (*kysna*) *bednou*, *kloc* *zbytkem látky*, *hadrem* nebo v jiném významu *pařezem*, *lajsna* (*lajska*) *latí*, *rajtovat* slovesem *jezdit na koni* atd. Kdyby byla čeština angličtinou, asi by tyto kolokvialismy do spisovné slovní zásoby přijala, ale boj češtiny s němčinou o ovládnutí českých zemí promítl se do intolerance vůči „otevřeným“ germanismům. Nic na věci nemění, že se některé Hallerovy spisovné náhražky nemohou vykázat českým původem, např. slovo *náplast* vzniklo přetvořením řeckolatinského slova *emplastrum*, u slova *bedna* můžeme sledovat vývoj z výrazu řeckého přes latinu a germánštinu až do češtiny, slovo *lat* je od původu stejně německé (*Latte*) jako *Leiste* atd.

Podobně jako českým filologům 19. století, šlo Hallerovi a jazykovědcům, které kolem sebe soustředil, o dodatečnou očistu spisovné češtiny od německého „nánosu“. Odpovídalo to dobovému politickému heslu „odrakouštění“ českého veřejného života. Spolu se slovy německého původu, jejichž přítomnost v konverzační češtině bylo možné postrádat, vylučoval Haller i lexikální prvky, které se v češtině už upevnily a významovými odstíny se odlišily od spisovných českých náhražek. Týká se to např. slova *flaška*, které je doloženo už ve staré češtině; navíc náhražka *láhev* byla do češtiny přijata ze staré horní němčiny. Stejně tak do české slovní zásoby už vrostlo slovo *helma*, doložené v mužské podobě *helm* už ve 14. století a přejaté ze střední horní němčiny. Češtině by nemohlo uškodit, kdyby bylo zachováno vedle slova českého původu *přilba* (*přilba*), doloženého poprvé u Klicpery 1820 (ve staré češtině je zaznamenáno jen *prielbice*).

Je otázka, máme-li trvat na nahrazení slova *špunt* slovem *zátká*, jak to doporučuje Haller. Slovo jsme sice převzali z němčiny, ale ta si tak upravila italské *spunto*. Mezi výrazy, které Haller odsoudil, nacházíme i sloveso *glajchšaltovat*; kdyby byli současníci Hallera poslechli, byli bychom přišli o slovo, které nám později posloužilo k označování násilného usměrňování společenského života v době nacistické a komunistické diktatury. Nebo vezmeme expresivní sloveso *fixlovat* (*fikslovat*), které si čeština vypůjčila z lidové němčiny, aby označila podvádění (nejprve ve hře v karty, pak i v jiných činnostech). V tomto slovese se ukrývá pojmenování lišky (*füchseln*), původce slova měl zřejmě na mysli liščí kličkování. Proč bychom měli toto slovo z češtiny vypuzovat? Podobné myšlenky často napadají dnešního uživatele češtiny, čte-li Hallerovy seznamy nepřipustných výrazů.

Ještě důsledněji než „otevřené“ germanismy Haller pronásledoval germanismy „skryté“. Šlo o výrazové prostředky vytvořené podle německých sémantických a v některých případech i slovtvorných vzorů a o slova nebo slovní spojení, která působením němčiny změnila svůj význam. Mohli bychom uvést stovky případů, ale jejich rozbor musíme přesunout do monografie, kterou o dějinách novodobého českého purismu připravujeme. Zde se omezíme na několik charakteristických příkladů.

Z matičního *Brusu* převzal Haller námitku proti slovu *náhled* v přeneseném významu 'názor, mínění'; brusiči zde viděli vliv něm. *Ansicht* a měli bezpochyby pravdu. Jenže čeština právě tento významový odstín potřebovala, a proto se nemůžeme divit, že v tomto směru němčinu napodobila. Z repertoáru brusů minulého století pochází i Hallerův odsudek slova *výlohy* ve významu 'náklady, výdaje'. Čeština zde zřejmě následovala němčinu (*Auslagen*) a rozhojnila tak příslušnou synonymickou řadu. V takových případech puristé užívali proti „cizorodému“ prvku argument, že jde o zbytečný neologismus. Ve skutečnosti byly novým slovem, pokud neporušovalo domácí slovtvorné zákonitosti, obohaceny výrazové schopnosti češtiny.

Hallerovi se znelíbilo adjektivum *neochvějný*, protože podnět k jeho vzniku dalo německé *unerschütterlich*. I když se jedná o slovo publicisticky zneužívané, jeho vyloučení z českého lexika by šlo proti výrazovým potřebám češtiny. Ostatně v slově *neochvějný* se ukrývá sémantický evropeismus (srov. franc. *inébranlable*, které bylo s velkou pravděpodobností vzorem pro slovo německé).

Puristé byli přesvědčeni o tom, že velká většina kompozit je původu německého a že by složeniny měly být vůbec ze spisovného jazyka vymýceny. Jako příklad budiž zde uvedeno jen jedno složené adjektivum, které se stalo Hallerovi trnem v oku: *směrodatný*. Viděl v něm napodobení německého kompozita *massgebend*, i když první složka německého slova *Mass-* znamená 'míru' a druhá je co do svého původu zpřídavněným přechodníkem slovesa *geben*. Ale ovlivnění němčinou je zde velmi pravděpodobné (srov. i něm. *richtunggebend*).

Také u sloves převzal Haller většinu repertoáru z brusů minulého století. Odmítal např. sloveso *prosadit* ve významu 'úsilím uplatnit'. Brusy měly pravdu, že čeština v tomto případě následovala němčinu (*durchsetzen*), ale sloveso v češtině brzo zakotvilo, protože vyplňovalo její výrazovou mezeru. Řadu sloves Haller navrhoval vyloučit z české slovní zásoby proto, že šlo o odvozeniny od substantiv nebo adjektiv. Argumentoval tím, že se slovanské jazyky tomuto typu odvozování vyhýbají, ačkoliv skutečnost mluvila o pravém opaku. Tak ve slově *listovat* viděl nepřipustnou napodobeninu něm. *blättern* a navrhoval místo něho slovní spojení *obraceti listy*, *probíratí se v knize* aj. Právě na tomto příkladu prokázal Hallerův kritik Roman Jakobson, že odvozování sloves od substantiv patří k obecným slovtvorným tendencím v evropských jazycích. Projevuje se tím mimo jiné sklon k výrazové úspornosti. Některé Hallerovy zákazy dodnes nezmizely z mysli příslušníků starší generace, stále ještě se například setkáváme s předsudky vůči slovesu *zapříčinit*. To sice má svůj německý vzor (*verursachen*), ale v intelektualizovaných textech je potřebné.

Podobně jako brusiči z poslední třetiny 19. století Haller odsuzoval posuny ve významu českých slov, které byly shodné se sémantickými posuny v němčině. Opakuje například výhrady 3. vydání matičního *Brusu* (z roku 1894) proti slovu *bod* ve významu 'část, složka nějakého programu'. To však není germanismus (*Punkt*), nýbrž evropeismus (srov. lat. *punctum*, franc. a angl. *point*, rus. *punkt* aj.). Češtině se tak v jistém smyslu upíralo právo podílet se na nových prostředcích, které usnadňovaly vyjadřování intelektua- lizovaných obsahů. Haller převzal z matičního *Brusu* (z 1. vydání 1877) i odsudek slova *prostředek* ve smyslu 'nástroj, předmět k provádění nějaké činnosti'. Ani v tomto případě však nejde o germanismus (*Mittel*), nýbrž o prvek evropský (srov. lat. *medium*, franc. *moyen*, angl. *means*, rus. *sredstvo*, pol. *środek* atd.).

V některých případech k odsouzení slova stačilo, že ze dvou synonym se jedno svým užíváním shodovalo s němčinou. Například o osobních vztazích se běžně říkalo, že jsou *úzké* nebo *těsné*. V obou případech čeština zvolila pojmenování metaforické. Protože však v němčině vyjadřuje blízký vztah adjektivum *eng* (= úzký), prohlásil Haller za jedině správné adjektivum *těsný*.

Od brusičů devatenáctého století převzal Haller odpor k některým významům slovesa *držet*, protože byly shodné s němčinou. Nesmělo se například užívat slovní spojení *držet slovo* (srov. *Wort halten*). To však není germanismus, nýbrž opět evropeismus (viz franc. *tenir la parole*, angl. *keep one's word*, rus. *deržat slovo* atd.).

Podobně Haller pronásledoval idiomy shodné s němčinou, nenašel-li pro ně doklady v češtině humanistické. Tak například varoval před užíváním adverbálních určení *za každou cenu* a *za žádnou cenu*, jak to činil už matiční *Brus*. Jenže tímto puristickým zásahem se náš jazyk zbavoval nikoli germanismu (*um jeden Preis, um keinen Preis*), nýbrž značně rozšířeného evropeismu (srov. alespoň franc. *à aucun prix*). Za germanismus Haller považoval idiom *hrát úlohu* nebo *roli* (*eine Rolle spielen*). Kdyby se byl porozhlédl po evropských jazycích, byl by zjistil, že se v nich tento idiom rozšířil asi vlivem francouzštiny (*jouer un rôle*).

V několika desítkách případů Haller odmítl u sloves a dějových substantiv novou vazbu, která se shodovala s vazbou německou, a žádal restituci stavu z humanistické češtiny. Zase se zde většinou držel starších brusů. Jako germanismus odsuzoval například vazbu *pracovat na čem* (*arbeiten an etwas*) a místo toho doporučoval vazbu *o čem*. U výrazů z významového okruhu strachu, obav zamítal vazbu *před čím* (*strach před čím, Angst vor etwas*) a předpisoval návrat ke starší vazbě *z čeho*. Je sice pravděpodobné, že zde čeština převzala vazbu německou, ale obecný význam české předložky *před čím* takovou změnu umožňoval.

Podobně jako jeho purističtí předchůdci z poslední třetiny 19. století se Haller stavěl proti novým výrazům předložkové povahy, kterými se čeština obohacovala od počátku doby obrozenské. Považoval je za germanismy, ale ve skutečnosti šlo o výrazové prostředky evropské, které se k nám šířily německým prostřednictvím. Jak ukázal v diskusi o českém purismu B. Havránek a R. Jakobson (1932), spisovná čeština se nemůže bez těchto nových

předložek obejít, protože jí umožňují přesněji vyjadřovat různé vztahy, zejména vztahy kauzální. Například odmítání předložky *za účelem čeho* (srov. něm. *zwecks, behufs* s gen.) zbavovalo češtinu možnosti vyjádřit s explicitní přesností účelový vztah. Stejně nesmyslné bylo potlačování předložkových výrazů *ve srovnání s čím* nebo *u porovnání s čím* (něm. *im Vergleich mit etwas*) aj.

Také svými negativními postoji k verbonominálním spojením se Haller přiřazoval k starším puristům. V rozkládání slovesného děje na dějové substantivum a široce významové sloveso viděl výrazovou zbytečnost, která byla podnícena zvláště administrativním stylem německým. A tak v Hallerových člancích čteme odsudky slovesně-jmenných spojení jako *hlasování se děje lístky* m. *hlasuje se lístky* nebo *došlo k zániku strany* m. *strana zanikla*. Budiž však řečeno, že seznam odmítaných verbonominálních spojení je u Hallera mnohem užší než například v časopise *Naše úřední čeština* (1922-1933), který pranýřoval zvláště spojení se slovesem *provádět* (např. *provádět kontrolo* m. *kontrolovat*). Tvrzení o tom, že jde o výrazové prostředky zbytečné, nebralo v úvahu jejich potřebu při stavbě textu: na děj vyjádřený v předchozí větě slovesem lze odkázat jen příslušným dějovým substantivem a široce významové sloveso pak slouží jako prvek operační (například: *Ústav zkoumá nářečí. Tento výzkum provádí zvláštní tým.*). Kromě toho si puristé neuvědomovali, že se některá verbonominální spojení odlišila svým významem a také stylistickým příznakem od konkurenčních sloves (např. *navštívil přítele* oproti *vykonal návštěvu u rektora*).

Ve výčtu Hallerových omylů bychom mohli pokračovat, ale příklady, které jsme dosud uvedli, zřetelně ukazují na to, že Haller vlastně pokračoval v tradicích brusičů 19. století. V některých případech nicméně puristické zásahy přece jen omezil. Nepřijal např. vymycování modálních sloves *chtít, mít, moci* a *mušet*, i když nelze pochybovat o tom, že se jejich šíření v češtině dalo ve shodě s němčinou. Zato se kriticky stavěl k modálním částicím, u nichž zjistil podobnost s němčinou; ve skutečnosti však šlo ve většině případů o prvky evropské, které němčina jen prostředkovala. Haller považoval za něčeské např. částice *samozřejmě* (*selbstverständlich*), *rozhodně* (*entschieden*), *viditelně* (*sichtlich*), *vyřčeně* (*ausgesprochen*) aj. Za cizí prostředek označil i kondenzovaná adjektiva na *-telný*, která vyjadřují vlastnost plynoucí z možnosti děje (např. *pozorovatelný, přijatelný*); zřejmě je považoval za napodobeninu německých adjektiv na *-bar*, ale i v tomto případě jde o evropeismy, které můžeme sledovat od dob klasické latiny (srov. adjektiva na *-bilis*).

Na rozdíl od Weingarta soudím, že je třeba oddělit umírněný purismus Zubatého a Ertla od radikálního brusičství Hallerova. Desáté, Hallerovo období sice brzy skončilo teoretickou porážkou purismu v diskusi, ke které dal podnět Pražský lingvistický kroužek na počátku roku 1932, ale v jazykové praxi broušení spisovné češtiny pokračovalo až do druhé světové války. Ani Haller se po publikování polemických referátů V. Mathesia, B. Havránka, R. Jakobsona, J. Mukařovského a M. Weingarta ve sborníku *Spisovná čeština a jazyková kultura* (1932) svých názorů na kodifikaci a kulturu spisovné češtiny nevzdal, několikrát vystoupil na svou obhajobu a hlavně pokračoval v jazykově kritické činnosti podle svých puristických zásad.

Nutno však uznat, že značně zmírnil svá stanoviska a že čím dál tím víc přijímal hledisko Mathesiovo, podle něhož nelze narušovat stabilitu spisovné normy vymycováním výrazových prostředků už ustálených. Důležitá byla skutečnost, že se po vystoupení Pražského lingvistického kroužku nikdo z významnějších jazykovědců nepokusil purismus hájit a že *Naše řeč* postupně přijímala principy jazykové kultury, které zformulovali pražští strukturalisté. Zřejmě pod vlivem porážky puristů ukončil v roce 1933 svou brusičskou činnost časopis *Naše úřední čeština*.

Ve školské a redakční praxi však puristické intervence do spisovné normy přetrvávaly a mnoho uživatelů spisovného jazyka bylo nadále přesvědčeno o tom, že je jejich povinností očišťovat češtinu od germanismů. Mnozí učitelé zůstávali ještě dlouho pod vlivem puristické literatury z poslední třetiny 19. století (největší autoritu zde měl matiční *Brus* a puristické příručky Fr. Bartoše) a v jejich paměti se udržovaly zákazy a příkazy publikované J. Hallerem a jinými autory puristického zaměření v *Naší řeči*.

Ve zhoršující se zahraničněpolitické a vnitropolitické situaci značná část českých intelektuálů považovala nadále boj proti germanismům za svou vlasteneckou povinnost. Vzpomínám si, jak mě profesor češtiny na brněnském reálném gymnáziu v letech 1937–1940 káral za moje germanismy: nesnášel např. sloveso *ovlivnit* (*beeinflussen*), užití slovesa *nacházet se* (*sich befinden*) v platnosti sponové pokládal za hrubé porušení jazykové čistoty, místo spojky *a sice* důsledně vyžadoval *a to* a nepřipouštěl spojku *zatímco* ve významu kontrastním (*zatímco včera přšelo, dnes je slunečné počasí*).

Doklady toho, že se purismus tak snadno nevzdával, najdeme ve dvou stěžejních lexikografických pracích z druhé poloviny třicátých let. Některé puristické zákazy a příkazy se dostaly ještě do I. svazku *Příručního slovníku jazyka českého* z let 1935–1937. Například o slově *bod* je tu poznamenáno, že se užívá „méně správně ve významu ‘část, oddíl, prvek něčeho’“ (přitom je tento význam dokumentován větami z K. M. Čapka–Choda, J. Š. Baara a I. Olbrachta; ani autorita těchto spisovatelů nedovedla porazit brusičský předsudek). *Příruční slovník* převzal od brusičů i odmítavé stanovisko k substantivizovaným adjektivům. Například o výraze *až na další* tvrdí, že je to germanismus a že se má nahrazovat spojením adjektiva *další* se substantivem: *až do dalšího opatření*. Rovněž složeninám *bleskurychlý, bleskurychle* nic nepomohly doklady ze Sv. Čecha, V. Dyka aj.; jakožto germanismy jsou vyřazeny ze spisovné normy. Z brusů byl převzat i zákaz užívání slovesa *docílit* a místo něho doporučena slovesa *dosáhnout, dokázat*; autorita spisovatelů J. Š. Baara, A. Jiráka, Sv. Machara, z nichž jsou zde uvedeny příslušné doklady, puristický předsudek nezvrátila. Je ovšem třeba dodat, že počínajíc 2. svazkem (1937–1938) redakce *Příručního slovníku* svůj postoj k domnělým i skutečným germanismům revidovala a začala důsledně uplatňovat hledisko uzuální: kritériem pro zařazení výrazového prostředku do spisovné normy se stalo jeho běžné užívání v kultivované jazykové praxi.

Více puristických reziduí obsahuje *Slovník jazyka českého* od Pavla Váši a Františka Trávníčka z roku 1937. V tomto případě autoři ponechali své brusičské intervence do spisovné normy i v dalších reedicích, a tak ještě ve

4. vydání z roku 1952 byli uživatelé *Slovníku* vedeni k odmítání výrazových prostředků, které si přes svůj cizí původ už vydobily domovské právo ve spisovném jazyce. Byli např. varováni před „nečeským“ slovesem *prodělat* ve spojeních se substantivou jako *nemoc, válka* (srov. *durchmachen*); byli mj. upozorněni na „nečeskost“ slovesa *předat* (*dopis, úřad*), ačkoli zde má předpona *pře-* svůj obvyklý význam (shoda s německým *übergeben* je zřejmě náhodná). Opětovný zákaz akuzativní vazby slovesa *obdivovat* (*bewundern j-n/etwas*) už přišel pozdě, protože tato vazba jako varianta k *obdivovat se komu, čemu* se mezitím stala součástí běžného úzu. Autoři *Slovníku* převzali také brusičské pověry o nepřípustnosti zpodstatnělých neutrálních tvarů adjektiv v případech jako *blížší najdete na vyhlášece*. Je možné, že němčina dala češtině podnět k tomuto implicitnímu výrazu (*Näheres*), ale nic nebrání našemu jazyku, aby i on zvolil implicitní variantu k explicitnímu *blížší výklad, blížší vysvětlení* apod. Je chvályhodné, že Váša a Trávníček uznali potřebu adjektiv a adverbů utvořených z předložkového pádu *bez čeho*, ale v některých případech jejich užívání přece jen omezili poznámkou, že jde o vyjadřování „nevhodné“. Je tomu tak například u adv. *bezpodmínečně* ve větách jako *musíš bezpodmínečně přijít* (*bedingungslos*) nebo u adj. *bezprostřední* ve spojeních jako *bezprostředním okolí* (*unmittelbar*). Autoři si zachovali puristickou nedůvěru k slovesům odvozeným od substantiv, např. jako „nečeské“ odmítli sloveso *vykolejit* (*entgleisen*) nebo *zapříčinit* (*verursachen*). Ve shodě se staršími brusy odsoudili neosobní užívání slovesa *jednat* v případech jako *o zneužití moci se zde nejedná*. Také některé už běžně užívané nepůvodní předložky u nich nedošly souhlasu: *zavrženy* byly např. předložky *dík(y) komu, čemu* (*dank* s dat.) nebo *včetně čeho* (*einschliesslich* s gen.). Atd.

Český purismus se tradičně obracel proti germanismům, ačkoliv od 80. let 19. století pronikaly nejen do překladů z francouzštiny, ale i do původní české prózy také galicismy. Stěžoval si na to v *Rukověti správné češtiny* (1891) Fr. Bartoš: „... někteří novelisté zaplavují náš jazyk spisovný takovým přívalem francouzských slov, úsloví a celých průpovědí, že jejich novel nemůže čísti, kdo nezná důkladně francouzsky“ (s. XII). Jako příklady uvedl Bartoš slova *pince-nez, pirouetta, nippes, fait accompli* aj. V roce 1932 upozornil v *Naší řeči* na napodobování některých francouzských idiomatičtějších a syntaktických prostředků Jaroslav Dvořáček a později Jiří Haller v *Rukověti mateřského jazyka* (1940) odsoudil idiomy jako *dal zmizeti všem obavám* m. *zahnal* nebo *zaplášil všechny obavy* (srov. *il a fait disparaître toutes les craintes*).

Weingartovskou periodizací purismu bychom mohli doplnit o období pomnichovské druhé republiky (podzim 1938 – zima 1939). Zklamání z postoje Francie a Anglie v sudetské krizi podnítilo vlnu oficiálního purismu, který se vybíjel odstraňováním francouzských a anglických výpůjček z naší publicistiky, hlavně však z cizojazyčných firemních štítů (jako např. *Modes-robés, Tailor*). Byla to ovšem směšná akce.

Leč ani tímto jedenáctým obdobím dějiny českého purismu nekončí. O obnovení brusičských zásahů do spisovné normy se po 2. světové válce pokusilo několik jednotlivců, kteří se v různé míře účastnili „očišťování“ češtiny už v období meziválečném. Hned v roce 1945 uveřejnil „kopu hříčů proti

dobré mateřštině“ pod názvem *Nikoli...*, nýbrž Antonín Opravil, jeden z bývalých redaktorů *Naší úřední češtiny* (příručka doprovázená předmluvou J. Hallera). Vedle několika skutečných jazykových chyb Opravil zopakoval asi padesát puristických pověr, z nichž některé byly zahrnuty už do matičního *Brusu* a jiné prosazoval v *Naší řeči* Haller. Tak např. odsoudil prakticky všechny idiomy se slovem *ohled* (*Rücksicht, Hinsicht*), odmítl substantivizaci adjektiv typu *až na další* (*bis auf Weiteres*), zakázal několik sloves (*kniha čítá sto stran – zählen, nahlížím svůj omyl – einsehen, kolik to obnáší – betragen, porada odpadá – wegfallen* atd.), jako germanismy označil několik předložek (*proti hotovému placení – gegen, odemknout zásuvku s pomocí paklíče – mittels s gen., zaplatit pokoj včetně světla – eingerechnet s akuz.*), žádal vymyčovat vazby jako *jedná se o* – *es handelt sich um, předejít nehodě – dem Unfall vorbeugen* atd. Pravda, některé z odmítaných výrazových prostředků se skutečně vyvinuly v češtině pod vlivem němčiny, ale v našem jazyce se upevnily a přispěly k jeho výrazovému schopnostem. Kromě toho řadu těchto slov, slovních spojení, vazeb aj. nacházíme nejen v němčině, ale i v jiných evropských jazycích, takže vymyčování těchto prostředků byla čeština vlastně vytlačována z evropského kulturního společenství.

Podobný ráz jako slovníček Opravilův měla *Rukověť správné češtiny* od Václava Müllera (1946). Autor sice ve shodě s *Naší řečí* některé puristické pověry odvolal nebo vzal vžitě germanismy na milost, ale v hodnotících soudech asi o půl tisíce výrazových prostředků zůstal v zajetí starších brusů. Müllerova *Rukověť* je vlastně poslední seznam puristických zákazů a příkazů, který byl u nás publikován. Poznamenejme alespoň to, že mezi nedoporučenými výrazy je například subst. *kruh* ve spojeních jako *v kruhu svých známých* (*im Kreise*), *osoba* v idiomu *pro svou osobu nic nepotřebuji* (*für meine Person*), *případ* ve rčeních jako *v každém, žádném, krajním případě* (*in jedem, keinem Fall, im äussersten Fall*). Není třeba zdůrazňovat, že zde nemáme co činit s germanismy, ale s evropeismy, které se do našeho jazyka dostaly prostřednictvím němčiny.

Jako jiní puristé ani Müller nepřejde složeninám. Odmítá nejen kompozita hybridní jako *fotočlánek, radiopřístroj*, ale i složeniny tvořené z domácích prostředků podle německých modelů *bleskurychlý* (*blitzschnell*), *cílevědomý* (*zielbewusst*), *dennodenně* (*tagtäglich*), *každopádně* (*jedenfalls*) aj. Za adjektiva vzniklá z předložkového pádu *bez čeho* navrhuje různé náhrady, třebaže němčina vytváří tento typ podle jiného slovtvorného vzorce (srov. *bezúčelný, zwecklos*; správně česky prý *neúspěšný, marný, zbytečný*). Trněm v oku jsou Müllerovi nové výrazy s předložkovou platností jako *následkem čeho* (*infolge s gen.*), *ohledně čeho* (*hinsichtlich s gen.*), *na základě čeho* (*aufgrund s gen.*). Ve výčtu Müllerových intervencí do spisovné češtiny bychom mohli pokračovat, ale zde k tomu nemáme dost místa.

Zdroje českého purismu

Co bylo příčinou toho, že se čeština zařadila v 19. a 20. století mezi nejpurifikovanější evropské jazyky? Přinesl purismus spisovné češtině nějaký pro-

spěch, anebo bylo jeho působení jen negativní? V oddílu věnovaném Weingartově periodizaci jsme poukázali na rozdíly mezi purismem obrozenským a nacionálně motivovaným purismem poslední třetiny 19. století, na který pak po období umírněného purifikování jazyka za Gebauera, Zubatého a Ertla navázal počátkem 30. let 20. století agresivní purismus Hallerův.

Překvapující je skutečnost, že až do počátku 70. let 19. století se v české společnosti setkáváme poměrně zřídka s výzvami k vymyčování germanismů. Početné gramatiky a slovníky češtiny od počátku do poloviny 19. století neobsahují seznamy zavrženíhodných germanismů, a pokud horují pro jazykovou čistotu, pranýřují obyčejně jen míšení češtiny a němčiny v konverzaci českých měst. Výrazové prostředky, které se v češtině vyvinuly pod vlivem německým a napodobily sémantiku, slovtvorbu nebo syntax německých vzorů, nikoho neznepokojovaly, pokud byly realizovány českými slovními základy a afixy. Stejně tak syntaktická schémata vytvořená podle schémat německých byla přijímána kromě některých výjimek bez odporu, byla-li ovšem naplněna lexikálními prostředky českými.

O tom, že očišťování češtiny od germanismů nebylo u obrozenských intelektuálů na pořadu dne, svědčí tři puristické články, které vyšly v první polovině 19. století. Anonymní *Lovec*, který byl otištěn v časopise *Krok* v letech 1823 a 1827 a je připisován – asi neprávem – Antonínu Markovi, zaměřil se hlavně na hláskoslovné a slovtvorné odchylky od spisovné normy a vytkl některé nepřesnosti syntaktické. Odmítl jen několik lexikálních germanismů, např. slova *flaštička, piltř, servít, škatulka* (z nich je germánského původu jen slovo první), upozornil na cizí původ slovesa *pozůstávat* (*bestehen, constare*) a snad připsal německému vlivu změnu vazby akuzativní v dativní u slovesa *předejít*. Druhý puristický článek, který byl pod názvem *Český kazimluv* uveřejněn v *Časopise Českého muzea* v roce 1837 a vyšel asi z pera Fr. Palackého za pomoci J. Jungmanna, pranýřoval několik idiomů a vazeb podezřelých z německého původu: *brát na čem podíl* (*an etwas teilnehmen*), *vinen na čem* (*schuld an etwas*), *být k vidění* (*zu sehen sein*), *nechávat si šít kábát* (*nähen lassen*) aj. Všechny se pak staly trvalou součástí seznamů nepřijatelných výrazových prostředků v pozdějších brusech.

Více útoků proti germanismům nacházíme v Jungmannově *Napominateli*, otištěném v *Časopise Českého muzea* v r. 1843, ale i zde jsou kritizovány především syntaktické jevy, které vznikly ve spisovné normě různými procesy analogickými. Z germanismů Jungmann pranýřoval např. slovo *šmak* 'chuť' nebo hybridní útvary typu *být auf, jít aus, mít recht* aj. Odsoudil i několik výrazů, u nichž předpokládal německý vliv: *naslouchat čemu* podle *horchen s dat.*, *obdivovat co* podle *bewundern etwas*, *zodpovídat co* podle *beantworten etwas*. Z Jungmannových *Zápisů* (asi z roku 1845) je známo, jak se autor vysmíval česko-německé makaronštině (např. *kamna dávají hic*).

Velmi skrovné jsou Jungmannovy puristické poznámky ve *Slovníku česko-německém* (1834–1839). Většinu slov přejatých z němčiny zařadil do *Slovníku* jako hesla a jen v závorkách upozornil na jejich německý původ (např. u slova *deka*) nebo je opatřil křížkem na znamení, že je nepovažuje za slova spisovná (např. **Fištron* z něm. *Fischtrahn*, 'rybí tuk'). Zřídka najdeme

v Jungmannově *Slovníku* u českých kalků z němčiny doporučení, aby uživatel vyhledal výraz původnější. Je tomu tak např. u sloves *obdivovat* *co* nebo *vyznamenat se* (*sich auszeichnen*, lépe *státí se výtečným* apod.).

Stručně můžeme purismus období obrozenského charakterizovat jako snahu o nahrazení internacionální terminologie názvoslovnými prostředky domácími, za které se v té době považovaly i prvky jinoslovanské. Pokus o vytvoření domácí terminologie probíhal však v širším rámci, který měl pro spisovnou češtinu mnohem větší důležitost. Šlo o doplnění výrazových schopností češtiny po pobělohorském období, kdy byla čeština vytlačena z většiny intelektualizovaných funkcí zabrzděna ve svém vývoji. Zároveň bylo nutné upevnit gramatický systém spisovného jazyka. Za těchto okolností se napodobování vyspělejších jazyků – latiny a němčiny – nepovažovalo za porušování čistoty jazyka, nýbrž spíše za pomoc při vyrovnávání výrazových schopností. Proto se nelze divit tomu, že v 1. polovině 19. století vzniká v češtině značné množství výrazových prostředků napodobujících sémantiku, syntax a někdy i slovtvornou stránku příslušných prvků dominantní němčiny.

Ostatně už v době obrozenské zazněly hlasy na obranu cizích vypůjček. P. J. Šafařík ve *Slovanských starožitnostech* (1837) prohlásil doslova: Nebude nikoho „hned strach a nechuť projímati, řekne-li se kde za slušnými příčinami, že [...] toto neb ono slovo z ciziny k nám přišlo. Příliš jsou malomyslní, kdo se domnívají, že by tím velebnost starého a velkého národa našeho se urážela, ježto touž měrou z hojnosti naší cizinci bohatli, aniž pak každé osobování slov jinojazyčných nákaza jest a vada jazyka. [...] Jen chudí jazykové divochů prosti jsou vši cizozemské látky.“ (Cit. podle Šafaříkových *Sebraných spisů I*, 1862, s. 528.) Šafaříkovo umírněné stanovisko ve věci purismu se pak projevilo ve dvou terminologických příručkách, které vznikly z podnětu úředního a které Šafařík značně ovlivnil jako předseda příslušných komisí. Jak slovník *Juridisch-politische Terminologie...* z roku 1850, tak zejména *Němcko-český slovník vědeckého názvosloví pro gymnázia a reálné školy* z roku 1853 vrátily se k řadě internacionálních termínů, které byly dříve nahrazeny českými neologismy.

Vlna purismu od 70. let 19. století byla vyvolána jinou společenskou situací. Zatímco v době obrozenské si česká společnost budovala za svízelných podmínek svou hospodářskou, kulturní a také politickou strukturu, pád Bachova absolutismu v roce 1859 ji zastihl už značně organizovanou a sebevědomou. V zápase s domácími Němci začali Češi dosahovat zvláště kulturních úspěchů a postavení češtiny v českých zemích se postupně zlepšovalo. Úměrně se stupňováním nacionalismu u českých Němců sílil i nacionalismus český a od 60. let si začal vytvářet svou politickou platformu. V národnostních bojích tohoto období považovali čeští vzdělanci za nevýhodu svou značnou závislost na kultuře německé, a proto se stále víc snažili vyrovnávat německé vlivy zejména styky s Francouzi a Italy. Tradičně pak udržovali styky s Poláky a Rusy a v některých obdobích je dokonce dávali demonstrativně najevo.

Je pochopitelné, že v tomto nacionálně vypjatém období začali čeští vzdělanci nelibě nést nejen vtrusování německých slov a frází do češtiny, ale i jakékoli napodobování německých vzorů, zvláště kalkování německých slov,

idiomů a syntaktických schémat. Srovnávání češtiny s němčinou na jedné straně a se slovanskými jazyky, které se nevyvíjely pod vlivem německým, na straně druhé stále víc odhalovalo, že se čeština do značné míry zgermanizovala. Odtud byl už jen krok k puristickým akcím, které měly odgermánštěním češtiny pozvednout její prestiž. Od počátku 70. let se zvedla mocná vlna purismu, která měla nejen zabránit dalšímu vnikání německých prvků do češtiny, ale zároveň ze spisovného jazyka vymýt i četné výrazy, které se v češtině za dlouhé období dominance němčiny usadily.

Z jakého ducha vycházelo očišťování češtiny od počátku 70. let, to dobře ukazuje provolání člena komise pro sepsání matičního *Brusu jazyka českého* V. Zeleného k českým spisovatelům, které bylo potom otištěno v *Úvodu k Brusu* (1877, s. III): „Kdokoli bedlivě si všimá literárního rozvoje našeho za posledních desítiletí, toho nemůže býti tajno, že kdežto písemnictví české množstvím a rozmanitostí plodův nad doby minulé předčí, jazyk náš pořád více pozbývá původního rázu a kazí se tou měrou, že jest opravdu obávati se, aby v něm pravý duch český zúplna nevyhynul a nezbyl z něho leč pouhý prázdný zvuk. Aniž pak nesnadno vysvětliti si žalostný ten stav. Spisovatelé naši, nabyvše při posavadním zřízení škol našich větším dílem nedostatečné znalosti jazyka svého a přijímající vědomosti obecné i odboru svého zvláštního jazyky cizími, zejména německým, přelévají myšlenky cizí v řeč naši obraty cizími, jež přečasto duchu jazyka našeho docela se přičí. Obraty takové opakující se častěji dobývají si zanedlouho jakéhosi práva občanského, a tak jazyk náš každým dnem se poskvvrňuje a zohyzduje cizotou.“

Zelený uznal, že se od těch dob situace češtiny zlepšila, neboť přibylo českých škol a aspoň zčásti se čeština dostala do úřadování. Kromě toho vzrostl počet českých spisovatelů, kteří svůj mateřský jazyk důkladněji znají a dbají na jeho čistotu. Ukončil však své hodnocení jazykové situace pesimisticky: „... nákaza jazyková vzrůstá se přes to přese všecko, zachvacující mocným proudem již i samé jádro národu našeho“ (s. IV).

Ani později neumlkají hlasy, že se jazykové povědomí vzdělaných Čechů otupuje v německých školách. Metaforou to vyjádřil ve 2. vydání své *Rukověti* Fr. Bartoš: „... každý vzdělaný Čech, vyšlý z těchto [německých] škol, má ve svém nitru jako dvojí klaviaturu – vnitřní formu řeči. Jedné – české –, poevcih se na ní trochu za dětského věku, nechal pak ležeti ladem; na druhé – německé – vzdělával se na školách německých za dokonalého virtuosa. Když pak později, stav se »vlastencem«, na oně zanedbané a rozladěné klaviatuře opět bříinkati se jal, ký div, že se často přechytně a takto způsobuje muziky, jež jest vytřelému slovanskému uchu pravou kočičinou.“ (Bartoš 1893, s. XVIII-XIX)

Stížnosti na kažení spisovné češtiny přejímáním hlavně německých prvků pokračují i později; mohli bychom to dokumentovat i výroky lingvistů, kteří zaujímali ve věci purismu spíše umírněný postoj, např. Gebauera, Zubatého, Ertla, Trávníčka aj. Tito jazykovědci si nicméně uvědomovali, že z jazyka nelze vymycovat prvky, které se už staly součástí spisovného úzu. Takové stanovisko vyslovil zřetelně v *Naší řeči* Josef Zubatý: „Cizí slovo je v jazyce jako cizí těleso v živém organismu; je jen na prospěch jazyka, může-li se

cizího slova včas zbaviti. Ale jako nelze beze všeho zbaviti strom kamene, který je v něm zarostlý, tak bývá nemožno zbaviti jazyk cizího slova, které se stalo jeho pevnou a podstatnou součástí, které vývojem jazyka nabylo v duši člověka jazykem tím mluvícího místa stejného se slovy domácími.“ (Zubatý 1922, s. 2)

Vedle českého nacionalismu, který je pochopitelný z politické situace v českých zemích v 70.–90. letech 19. století, sehrálo jistou roli i napodobování purismu německého. Zmínili jsme se o tom již v části věnované periodizaci českého purismu. Dodejme, že puristicky orientovaný *Všeobecný německý jazykový spolek* rozšířil svou působnost i do Čech: v roce 1890 měl zde devět poboček, mimo jiné také v Praze. Bude třeba ještě prozkoumat, zdali čeští puristé nepřejímali z německých puristických příruček i některé jazykové zákazy a příkazy (např. německé puristické příručky kritizují stejně jako české nadměrnou frekvenci nominálních prvků v administrativním stylu).

Principy českého purismu

Jakými zásadami se český nacionalisticky motivovaný purismus řídil? Na prvním místě je třeba jmenovat princip *historický*: podezřelým se jevil zpravidla takový jazykový prostředek, pro který se nenašly doklady v textech 16. a počátku 17. století a který byl víceméně shodný s němčinou. Doklady z období barokního obyčejně nepadaly na váhu, protože puristé považovali toto období za úpadek kulturního jazyka. Humanistická čeština však podléhala, jak je známo, silným vlivům latinským, a to především v syntaxi a v slovní zásobě. Puristé, aby mohli udržet v platnosti tezi o čistotě jazyka období veleslavínského, vypomohli si tvrzením, že spisovatelé 16. století „přízpusobili ty obraty, jež z latiny do češtiny převedli, povaze jazyka našeho, takže mu dokonce na ujmu nejsou“ (matiční *Brus*, 1877, s. VII). Navíc puristé tvrdili, že slovanské jazyky mají k latině mnohem blíže než němčina, takže latinismy nejsou pro češtinu tak škodlivé jako germanismy. Proto je nijak nepohoršovalo, že obrozenské texty přejímaly z veleslavínské češtiny např. latinizovaný slovosled, který byl ve zřetelném rozporu s českou syntaxí.

Pokud puristé zjistili, že některý výrazový prostředek považovaný za germanismus existoval už v češtině humanistické, zmírnili sice soud nad ním, ale své záporné stanovisko k němu nezměnili, omlouvajíce jeho přítomnost ve vzorovém jazyce jakýmsi nedopatřením našich předků. Například k repertoáru brusů patřilo vymycování slovesa *panovat* (*herrschen*) ve významu 'existovat', ale vědomí o tom, že přenesený význam tohoto slovesa je doložen už v 16. století, asi vedlo puristy jen k umírněnému doporučení, že místo *panovat* „stačí prosté sloveso *být*“. V některých případech však ani doklady ze 16. století neodradily puristy od odmítání „germanismu“ – např. místo adjektiva *ostrý* ve spojení se substantivy *zrak*, *soud*, *krok* aj. (srov. něm. *scharf*) požadovaly některé brusy adj. *bystrý*.

Lze celkem pochopit, že brusiči 70.–90. let 19. století měli nedůvěru k mnoha výrazovým prostředkům, které vznikly v době obrozenské nebo pozdější. Zhruba až do poloviny 19. století se totiž sémantické a často i slovtvor-

né napodobování německých slov nepovažovalo za ohrožování čistoty češtiny a stejně tak se skoro nikdo nepozastavoval nad změnou syntaktických schémat podle německých vzorů. Například slovo *nápad* vlivem něm. *Einfall* ('náhlá myšlenka') nabylo v době obrozenské nového významu, aniž se nad tím někdo podívoval. Teprve puristé 70. let začali žádat jeho nahrazování výrazy doloženými ve starší češtině, jako např. *myšlenka*, *rozum*. Stejně tak vlivem němčiny bylo adj. *zvyklý*, které se v starším jazyce pojilo s prostým dativem, doplněno o předložkovou vazbu *nač* (srov. *gewöhnt an etwas*); její pronásledování začalo až od sedmdesátých let. Atd.

Ve své kritice purismu pražští strukturalisté historický princip jazykové kultury odmítli. Podle nich kodifikace spisovného jazyka má být založena na synchronním spisovném úzu, nikoli na stavu jazyka v některém starším období, i kdyby to bylo období, v němž jazyk dosáhl mimořádně vysoké úrovně. O prosazení synchronního principu pro kodifikaci a kulturu spisovné normy se zasloužili zvláště Vilém Mathesius a Bohuslav Havránek a přejala ho většina tehdejších jazykovědců. Už dříve však historický princip zpochybnil Václav Ertl svou teorií „dobrého autora“, podle níž o spisovnosti výrazových prostředků rozhoduje úzus současných dobrých spisovatelů, a ne jazyková norma minulosti (viz *Časové úvahy o naší mateřštině*, 1929).

Protože synchronní princip kodifikace jazyka přinášel s sebou nebezpečí jazykové destabilizace, vyslovil Mathesius v diskusi z roku 1932 požadavek „pružné stability“ spisovného jazyka. Podle tohoto požadavku mají jazykovědci zajišťovat, aby „výrazové hodnoty kultivovaného jazyka“ byly ustálené, ale aby se přitom jazyková norma neuzavírala před změnami, ke kterým dochází při vývoji jazyka.

Vedle historického principu se puristé dovolávali principu *nářečního*. Do protikladu ke spisovnému jazyku, který poměrně snadno přijímá cizí prvky, stavěli „lidovou mluvu“, charakteristickou svým přímo „pudovým odporem proti všemu cizímu“ (viz Bartošovu *Rukověť*, s. XVII). Podle Hallera je „lidová řeč po stránce jazykové čistoty a svéráznosti mnohem zachovalejší než jazyk knižní, protože je mnohem konzervativnější v přijímání novot a méně je vydána cizím vlivům“ (*Problém jazykové správnosti* I, 1929/1930, s. 5). Ale už sám Haller upozorňuje na to, že rozdíly mezi spisovným jazykem a „lidovou řečí“ vyplývají z jejich různých funkcí. V antipuristické diskusi v roce 1932 pak Havránek přímo konstatoval, „že je nemožné a nesprávné povyšovat kterýkoliv funkční jazyk nebo styl za kritérium ostatních“ (s. 61). Jinými slovy: „lidová řeč“ se nemůže stát měřítkem jazykové správnosti ve spisovném jazyce. Princip *nářeční* je třeba nahradit principem funkčním.

Třetí puristický princip, který můžeme označit jako *slovanský* a který se uplatňoval jen u některých brusičů, měl povahu spíše deklarativní než praktickou. Puristé se v otázkách jazykové správnosti výjimečně dovolávali slovanských paralel. Obyčejně jen konstatovali, že čeština hojným přijímáním prvků tvořených podle cizích vzorů ztrácí „slovanský duch“; v čem tento „duch“ záleží, to žádný z brusičů nespécifikoval. Nejdále zašel ve svém *Brusu jazyka českého* (1877) Martin Hattala, který upřel právo posuzovat češtinu každému, kdo nezná aspoň jeden další slovanský jazyk (s. 127). Vzhledem

k tomu, že každý slovanský jazyk představuje ucelenou samostatnou soustavu, je slovanský princip v jazykové kultuře prakticky nepoužitelný.

Cílem puristického snažení bylo dosáhnout čistoty spisovného jazyka (termín *puritas* je doložen už v římské rétorice a týkal se hlavně očišťování latiny od řeckých prvků). Protože čeština přijala v minulosti velké množství cizích výrazových prostředků (připomeňme jen terminologii náboženskou a církevní, vojenskou, administrativní, označování šatstva a obuvi atd.), nemohli brusíči požadovat absolutní očištění češtiny, ale museli se omezit na vymycování cizích prvků přijatých do jazyka od doby obrozenské. V mnoha případech potlačovali prostředky potřebné zvláště v intelektualizované komunikaci, a tím snižovali výrazové schopnosti češtiny. Už jsme poukázali na to, že se v mnoha germanismech vlastně ukrývaly prvky evropské a že se tak čeština dostávala do nevýhody vůči jiným evropským jazykům. Základní funkcí jazyka je sloužit komunikaci a k tomu jazyk nemusí být „čistý“. Příklad angličtiny svědčí o tom, že i jazyk silně hybridizovaný vykonává dobře svou funkci, v daném případě dokonce lépe než jiné jazyky.

Jestliže čistotu jazyka nepovažujeme za cíl jazykové kultury a odmítáme jazykový purismus, neznamená to, že se vzdáváme regulace cizích vlivů podle komunikační potřeby. Jazykověda musí umět oddělit cizí výpůjčky, které obohacují výrazové schopnosti jazyka, od výpůjček, jež pronikají do jazyka z jiných důvodů než funkčních. Jazykovědci by měli podněcovat uživatele jazyka, aby z jeho vlastních zdrojů vytvářeli k cizím prvkům prostředky konkurenční; zvítězí-li však v konkurenci prostředek cizí, nezbyvá než ho přijmout do spisovného jazyka.

Odpor proti purismu

Už jsme se zmínili o tom, že se na obranu cizojazyčných výpůjček postavil P. J. Šafařík. Před ním kritizovali puristické neologizování Josef Dobrovský, Jan Nejedlý aj. Také purismus 70. až 90. let 19. století narážel na odpor autorů, kteří si uvědomovali kulturní spojitosti mezi evropskými národy. V roce 1873, ještě před vydáním matičního *Brusu*, hájil internacionální prvky v češtině Josef Durdík: „Obraty [...], které shledáváme ve všech jazycích vyvinutějších, tedy zejména v německém, francouzském, anglickém, které mimoto v českém znění jsou pěkné, srozumitelné a nevyhnutelně potřebné, mají své právo; nevyklučujeme jich, nechť by starší spisovatelé jich nebyli užívali.“ (*Kallilogie*, s. 19) Zvláště to platí pro terminologii v oborech, které se teprve počínají pěstovat česky. Durdík soudil, že puristé někdy horlí neoprávněně proti novým výrazům s přeneseným významem, které vznikly napodobením výrazů cizích. Takové prvky se přece nepřičí duchu českého jazyka.

V roce 1874 zesměšnil puristy Vítězslav Hálek ve fejetonu *Ten náš vybroušený český jazyk* (Národní listy 29.-30. 4. 1874). Svůj text uzavřel výzvou k umírněnosti při očišťování jazyka: „Pánové, s těmi brusy trochu rozvahy, jinak jazyku nic neprospějete, ale jistě mnoho uškodíte, poněvadž si pak lidé nebudou chtít brousit ani chyby skutečné.“

Roku 1893 uveřejnil svůj soud o vymycování germanismů Jan Jakubec v *Listech filologických* a později ho přetiskl v *Naší řeči* v článku o J. Gebaue-rovi: „... celý proces s mnohými [germanismy] je v jazyce již vykonán; slova i úsloví s jazykem naším srostla již tak pevně, že by bylo marno proti nim bojovat. Znamenalo by to chtít z těla odstraňovat výrůstky, které jsou sice následek jistého chorobného stavu, ale s tělem tak se spojily, že mu naprosto nepřekážejí; a kdybychom se jich chtěli zbavit, museli bychom dát si rozřezati hluboko tělo a dát pátrati po každé částice jinde. K operaci byl čas, dokud to byl průběh skutečně chorobný.“ (Jakubec 1917, s. 11-12)

Škodlivost purismu pro vývoj spisovného jazyka definitivně prokázali autoři sborníku *Spisovná čeština a jazyková kultura* (1932). Vilém Mathesius došel k závěru, že zastánci historické čistoty jazyka svými zásahy do kodifikace porušili stabilitu spisovné normy. „Cesta českého purismu za posledních osmdesát let je vroubena hroby příkazů a zákazů, které jazyková praxe zašlápla.“ A Mathesius pokračuje: „Ani v budoucnosti nebude lépe, protože nejde jen o správné nebo nesprávné užívání základního principu, nýbrž o neudržitelnost toho principu samého.“ (20) Bohuslav Havránek pak nejen odmítl historický princip, ale zároveň ukázal na to, jak český purismus nedbal funkčních rozdílů mezi jazykovými projevy (79 n.). A Roman Jakobson se ujal obhajoby cizích prvků ve spisovném jazyce; podle něho „se právě jazykovým křížením nejmarkantněji projevuje lingvistický vývoj“ (92). Teoreticky byla puristická teorie kodifikace a kultury spisovného jazyka v roce 1932 poražena, vytlačování puristů z činnosti jazykově kritické však trvalo ještě dlouhá léta a v jazykové praxi některá puristická rezidua houževnatě přetrvávala.

Rezidua purismu v dnešní společnosti

Kritické soudy o purismu a nové teze o jazykové kultuře, které byly otištěny ve sborníku *Spisovná čeština a jazyková kultura* (1932), byly obecně přijaty. Přesto ještě dnes – víc než sedmdesát let od vydání sborníku – žije nikoliv zanedbatelná část uživatelů spisovné češtiny v zajetí různých puristických předsudků. Jde veskrze o osoby starší, které nabyly českého jazykového vzdělání ve 30. nebo 40. letech, kdy na našich školách ještě působili učitelé vychovaní v duchu dobového purismu. Mohu se při tomto tvrzení opírat o svůj rozsáhlý jazykový archiv, v němž je uloženo víc než tisíc dopisů od čtenářů *Lidových novin*. Ti zčásti reagovali na má „jazyková zákampí“, uveřejňovaná v *Lidových novinách* od roku 1988, zčásti mně posílali podněty k dalším jazykovým sloupkům.

Houževnatě se u starších lidí udržuje pověra, že spisovná čeština je vlivem němčiny víc nominalizována než jiné slovanské jazyky. Podle puristů má němčina povahu abstraktnější a právě napodobováním němčiny se Češi „prohřešují proti konkrétnímu rázu jazyka českého“ (viz matiční *Brus*, 1877, s. 61). Puristy vedlo k tomuto soudu směšování funkčních stylů v češtině a hledání vzoru pro češtinu v lidových nářečích. Pro intelektualizovanou komunikaci však čeština potřebovala stejnou míru abstraktnosti jako němčina, a bylo pro ni dokonce výhodné, že mohla v době obrozenské a částečně i poz-

ději německý způsob vyjadřování intelektualizovaných obsahů napodobovat. Rychleji tak překonala zpoždění, ke kterému došlo následkem politických událostí po Bílé hoře.

Abstraktnost vyjadřování se projevuje především v syntaktické kondenzaci, která zvyšuje frekvenci dějových substantiv a adjektiv. V mnoha případech je čeština dokonce nucena postavit proti německému kondenzátoru infinitivnímu kondenzátoru substantivní (např. *um das Publikum zu überzeugen – pro přesvědčení publika*). Rozdíly v kondenzaci mezi češtinou a němčinou nelze interpretovat jako rozdíly mezi slovanskou konkrétností a německou abstraktností, nýbrž jako rozdíly ve výběrových tendencích funkčních stylů.

Jako důkaz abstraktnosti němčiny se uvádí její záliba ve spojeních verbonominálních. Dodnes se někteří starší uživatelé spisovné češtiny vyhýbají těmto spojením v českých textech, považujíce verbonominální vyjadřování za výsledek vlivů německých (*provádět výzkum, dochází ke změnám* apod.). Nelze pochybovat o tom, že některá slovesně-jmenná spojení čeština imitovala podle němčiny, ale verbonominální vyjadřování není specifičností německou, nýbrž je charakteristické pro řadu evropských jazyků. Tato spojení poskytují značné výhody nejen při vytváření soustav terminologických, ale i při stavbě textu.

Puristům se podařilo vyvolat nedůvěru k novým výrazům předložkové povahy jako *ohledně čeho, díky čemu, pomocí čeho, na základě čeho, s ohledem nač, pod vlivem čeho* apod. Označili je jako germanismy, ale ve skutečnosti – kromě několika výjimek – jsou to prostředky evropské, které mají svůj původ buď už ve středověké latině, nebo později ve francouzštině. Slouží k přesnějšímu vyjadřování vztahů než předložky původní, a proto je moderní evropské jazyky potřebují. Ani čeština se bez nich v intelektualizovaných textech nemůže obejít. Vymycovat je proto, že jsou cizího původu, znamená ochuzovat výrazové schopnosti jazyka. Platí to i pro předložky, o jejichž německém původu se pochybovat nedá, např. pro předložku *ohledně čeho*.

Jak je známo, čeština převzala ze značné části systém cizích prostředků modálních. Proto se i v této výrazové oblasti poměrně často setkáváme s puristickými předsudky. Jsou zaměřeny především proti některým významům modálních sloves (např. proti pravděpodobnostnímu užívání slovesa *mít: měl vytunelovat banku = asi vytuneloval*). K významovým posunům zde došlo pod vlivem němčiny, a proto se vymycování těchto prostředků chápe jako boj proti germanismům. U modálních částic jako *pochopitelně, viditelně, rozhodně, výlučně* aj. o germanismy nejde, jsou to veskrze prostředky evropské. Je tedy zcela na místě kodifikovat je všechny – i s různými významy modálních sloves – jako prostředky spisovné; jejich puristické zpochybňování bychom nadále neměli připouštět.

Z období, kdy kulturu češtiny ovládal purismus, pochází nedůvěra k mnohým jednotlivostem, které mají své ekvivalenty v němčině, a proto se považují za germanismy. Dodnes někteří uživatelé češtiny škrtají z textů slovesa *nacházet se, nalézat se*, ačkoli jde o evropeismus, který usnadňuje výrazovou disimilaci textu. Za germanismus se prohlašuje slovesný výraz *jedná se oč* (např. *v tomto případě se jedná o omyl*), ačkoliv toto sloveso je doloženo

v řadě evropských jazyků. Za argument pro jeho eliminaci z češtiny nelze považovat poukazování na synonymní výrazy *jde oč, běží oč*; rozhojnění synonymní řady může být jazyku jen na prospěch. Liché jsou obavy, že znečišťujeme češtinu idiomy jako *hrát úlohu, roli*; jsou rozšířeny v řadě evropských jazyků. Proč bychom se měli vyhýbat výrazům jako *brát ohled nač*, když je s prospěchem využívá několik evropských jazyků? Atd.

* * *

Závěr je jasný. Purismus se jako směr jazykové kultury neosvědčil, jeho uplatňování působí jazyku více škody než prospěchu. Svědčí o tom negativní výsledky purifikování češtiny od sedmdesátých let 19. století. Hojné styky mezi evropskými jazyky vedou k jejich sblížování, které lze označit jako jejich evropeizaci. Je to proces, kterým se vyrovnávají výrazové schopnosti jednotlivých jazyků. Podněty k rozhojňování a zpřesňování výrazových prostředků vycházely v minulosti hlavně z latiny, od 16. století pak především z francouzštiny. Ve střední Evropě se hrála roli podněcujícího jazyka němčina, a to zvláště od 17. století. Purismus, který se stavěl proti postupné evropeizaci národních jazyků, dostával se stále víc do rozporu se základní funkcí jazyka – s funkcí komunikační.

Evropeizace národních jazyků nesmí ovšem vést k jejich směšování, kterým by ztrácely svou identitu, i když jisté hybridizaci jazyků nebude možné při intenzivních stykách evropských národů zabránit. Evropské vlivy by měly podněcovat národní jazyky především v tom, aby aktivizovaly své systémové prostředky k vyrovnávání výrazových schopností s jazyky, které dosáhly lepších komunikačních výsledků. Nelze bránit tomu, aby se tak dalo i napodobováním některých výrazových postupů. Proto je třeba vyřadit purismus jak z kodifikace, tak i z kultury jazyka. □

LITERATURA

- Brus jazyka českého, jež sestavila komise širším sborem Matice české zřízená*. Praha 1877¹, 1881², 1894³.
- Spisovná čeština a jazyková kultura*. Uspořádali B. Havránek – M. Weingart. Praha 1932.
- Auty, Robert (1958): *The linguistic revival among the Slavs of the Austrian Empire, 1780-1850*. *Modern Language Review* 53, 392-404.
- Auty, Robert (1973): *The role of purism in the development of the Slavonic literary languages*. *The Slavonic and East European Review* 51, 335-343.
- Auty, Robert (1979). *Language and nationality in east-central Europe 1750-1950*. Oxford Slavonic Papers, New series, 12, 52-83.
- Bačkovský, Frant. (1879): *Oprávec poklésků mluvnických v jazyce českém neboli Brus jazyka českého*. Praha 1879¹, 1880², 1882³.
- Bartoš, Frant. (1891): *Rukověť správné češtiny*. Telč 1891¹, 1893².
- Bartoš, Frant. (1901): *Nová rukověť správné češtiny*. Telč.
- Čejka, Mirek – Šlosar, Dušan – Nechutová, Jana: *Gramatika česká Jana Blahoslava*. Masarykova univ., Brno 1991.
- Dvořáček, Jaroslav (1932): *Nejčastější galicismsy v novočeské skladbě*. NŘ 16, 65-71, 97-103, 129-137, 161-168.

- Ertl, Václav (1929): *O germanismech a Dobrý autor*. Časové úvahy o naší mateřštině. Praha, 25-41, 42-58.
- Gebauer, Jan (1890): *Mluvnice česká pro školy střední a ústavy učitelské*. Praha-Vídeň.
- Gebauer, Jan (1892): *Šetřme jazyka spisovného*. In: Kalendář učitelstva československého na rok 1893, 114-122.
- Gebauer, Jan (1900): *Přruční mluvnice jazyka českého*. Praha.
- Haller, Jiří (1929/30, 1930/31): *Problém jazykové správnosti*. In: Výroční zpráva Českého stát. reformního reálného gymnázia v Ústí n. L., 3-17, 5-25.
- Haller, Jiří (1937): *Spisovný jazyk český*. In: Slovanské spisovné jazyky v době přítomné. Usp. M. Weingart. Praha, 1-59.
- Haller, Jiří (1940): *Rukověť mateřského jazyka. Správně česky*. Část I. Praha.
- Hattala, Martin (1877): *Brus jazyka českého. Příspěvek k dějinám osvěty vůbec a slovanské i české zvláště*. Praha.
- Hausenblas, Karel (1951): *O kultuře jazyka a brusičském purismu*. NŘ 35, 41-45.
- Havránek, Bohuslav (1932): *Úkoly spisovného jazyka a jeho kultura a Obecné zásady pro kulturu jazyka*. In: Spisovná čeština a jazyková kultura. Praha, 32-84, 111-118.
- Jakobson, Roman (1932): *O dnešním brusičství českém*. In: Spisovná čeština a jazyková kultura. Praha, 85-123.
- Jakubec, Jan (1917): *Gebauer brusičem*. NŘ 1, 11-13.
- Jedlička, Alois (1974): *Spisovný jazyk v současné komunikaci*. Univerzita Karlova, Praha.
- Jelínek, Milan (1971): *O českém purismu*. In: Přednášky v XIV. běhu Letní školy slovanských studií v r. 1970. Praha, 18-37.
- Jelínek, Milan (1994): *Český jazykový purismus a jeho překonání*. In: Přednášky a besedy z XXVII. běhu Letní školy slovanských studií. Brno, 9-15.
- Jelínek, Milan (1997): *Puristické tažení proti kompozitům*. Slovo, č. 4, 8-17.
- Jelínek, Milan (1999): *Josef Zubatý jako kritik českého jazykového purismu*. In: Festschrift für Klaus Trost zum 65. Geburtstag. München, 101-108.
- Jelínek, Milan (1999): *Tažení českých puristů proti novým výrazům s předložkovou funkcí*. In: Sborník prací Filozof. fakulty Ostravské univ. – Jazykověda 3. Ostrava, 101-110.
- Jelínek, Milan (1999): *Dilemme d'européisation de la langue tchèque littéraire ou de sa purification*. In: The Crossroads of European Culture 1998. Brno, 257-265.
- Komárek, Miroslav (1953): *K problematice cizích slov a purismu v národním jazyce*. Slavia 22, 215-219.
- Kraus, Jiří (1998): *K problematice jazykového purismu*. In: Jazyk a kultura vyjadřování. Masarykova univ., Brno, 91-95.
- Mathesius, Vilém (1932): *O požadavku stability ve spisovném jazyce*. In: Spisovná čeština a jazyková kultura. Praha, 14-31.
- Salzmann, Z. (1989): *Foreign influences on Czech as a measure of Czech nationalism and internationalism*. In: Canadian Review of Studies in Nationalism 16, 63-77.
- Ševčík, Oldřich (= Jelínek, Milan) (1974/75): *Český jazykový purismus z hlediska funkční teorie spisovného jazyka*. In: Sborník prací filozofické fakulty brněn. univerzity A 22/23, 49-58.
- Thomas, George (1978): *The role of calques in the early Czech language revival*. Slavonic and East European Review 56, 481-506.
- Thomas, George (1991): *Linguistic purism*. London-New York.
- Trávníček, Frant. (1942): *O jazykové správnosti*. In: Čtení o jazyce a poezii. Praha, 103-228.
- Unbegaun, Boris O. (1932): *Le calque dans les langues slaves*. Revue des études slaves 12, 19-52.
- Weingart, Miloš (1934): *O zásadách jazykového brusičství a O germanismech*. Český jazyk v přítomnosti. Praha, 22-36, 56-62.
- Zubatý, Josef (1919): *O úpadku našeho knižního jazyka*. NŘ 4, 1-9.
- Zubatý, Josef (1922): *Musiti*. NŘ 6, 1-9.

Klikatá čára

Vizuální narativní metoda: Sterne, Lichtenberg a Novalis

JEREMY ADLER (Londýn)

Klikaté a křivolaké čáry patří k antropologickým konstantám. Vzory z nich tvořené nacházíme na košíkářských výrobcích severoamerických Indiánů nebo na bordurách peruánských tkanin. Spirály a závitnice zdobí keltské kameny v Eire a bubny v Nové Guinei. Motivy tohoto druhu, oblíbené u takzvaných primitivních národů, fascinují jak historiky umění, tak etnology. V moderní kultuře se stačí podívat na Miróovy obrazy, na stopy, jež za sebou zanechávají elementární částice, a dnes především na strukturu DNA – všechno svědčí o tom, jaký zájem a potěšení vyvolávají pravidelné tvary a vzory u nejrůznějších lidských kultur. A právě touto klikatou, křivolakou čarou jako antropologickou konstantou se zde budu zabývat.

Je v povaze takovýchto obrazců, že spojují různé sféry. V mém námětu se stýkají zdánlivě nesourodé oblasti literatury, vizuálního umění a přírodních věd. Tyto obory jsou obvykle chápány jako samostatné disciplíny. Mnohé komparativní výzkumy je spojují binárně, v námětech jako 'slovo a obraz' nebo 'věda a literatura'. Integrita jednotlivých disciplín je přitom zachována, pouze se v nich identifikují relevantní srovnávací body, jako třeba 'Baudelaire a vizuální umění' nebo 'lékařství v Kouzelném vrchu Thomase Manna'. Takové interdisciplinární studie, jak ve vědeckém, tak humanitním bádání, jsou dnes velmi populární. Genetika a lékařství. Dějiny a literatura. Marginální témata přitahují všude pozornost – a finanční podporu. Je poměrně snadné takové náměty najít, protože téměř každé dva body mohou být spojeny; a výsledky jsou stejně překvapivé jako přínosné. Já bych se ale chtěl zamyslet nad případem, kdy tentýž námět, tatáž myšlenka nebo metoda protínají několik oblastí. Nejde tu o interdisciplinaritu v konvenčním slova smyslu, spíše o takové pojetí, jež by se dalo nazvat sub-disciplinárním.

Srovnávací bod v tomto případě nenajdeme uvnitř jednotlivých oborů, leží hlouběji. Starší etnografové by se zde mohli pokoušet identifikovat kulturní okruhy, v nichž takové jevy nastávají. Definovali by materiální atributy každého jevu a porovnali je. Modernější antropologové by se mohli pokusit o odhalení funkce hlubších struktur. Zajímali by se o systémy vytváření vzorců. Jungovští psychologové by hovořili o kolektivním nevědomí. Jejich zájem by se zaměřoval na symboly. Nechci sledovat žádnou z těchto cest, a vůbec už ne tuto oblast psychologizovat, a proto se budu vyhýbat termínu symbol. Nezájímají mne ani skryté struktury, ani kulturní komparace, ale spíše vědomé techniky, sdílené formy reprezentace, typy argumentu, které možná hraničí s oblastí nevědomého, ale nemají v něm svůj původ. Pro tyto mentální modely používám latinského termínu *figura*, který má tu výhodu, že ho lze aplikovat jak na literární reprezentaci, jako „rétorická figura“, tak na vizuální, jako je